

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
9/1 (2025), 75-95

Tefsîru'l-Azhar'da Hamka'ya Göre Cinsiyet Eşitliği Görüşleri
Gender Equality Opinion According To Hamka in Tafsir Al-Azhar

Zulfikri Zulkarnaini

Dr. Öğr. Üyesi, STİT Diniyyah Puteri Padang Panjang İslam Eğitimi Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı, Endonezya
Assistant Professor, STİT Diniyyah Puteri Padang Panjang Faculty of Islamic Education
Departement of Tafsir, Indonesia
E-Posta: zulfikri@stit-diniyyahputeri.ac.id
ORCID: 0000-0003-0630-5641

Celil Kiraz

Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Türkiye
Professor, Bursa Uludağ University, Faculty of Divinity Basic Islamic Sciences,
Department of Tafsir
E-posta: ckiraz@uludag.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4672-9847

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 21 Ağustos/August 2024
Kabul Tarihi / Date Accepted: 21 Nisan/April 2025
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/June 2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz/Summer
DOI: jad.1536588

Cite as / Atıf: Zulkarnaini, Zulfikri-Kiraz, Celil. "Tefsîru'l-Azhar'da Hamka'ya Göre Cinsiyet Eşitliği Görüşleri". *Journal of Analytic Divinity*, 9/1, 2025, 75-95.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Zulfikri Zulkarnaini-Celil Kiraz)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Zulfikri Zulkarnaini % 55-Celil Kiraz % 45

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Çalışmamız, Endonezya'daki çağdaş tefsir hakkındadır. Bunlardan biri, 20. yüzyılın başlarında Endonezya'da ortaya çıkan Hamka'nın Tefsîru'l-Azhar isimli eseridir. Bu tefsir Endonezya Hollandalılar tarafından sömürgeleştirildiğinde ve sonrasındaki bağımsızlık döneminde yazıldığından önem taşımaktadır. Zira Hamka'nın düşünme biçimini Endonezya'nın toplumsal konumu şekillendirmiştir. Kadının toplumdaki konumu bunlardan biridir. Çalışmada ilk olarak, Hamka'nın kadının yaratılmasına dair düşünceleri üzerinde durulacaktır. Hamka, kadının Hz. Âdem'in kaburgasından yaratıldığını reddederek bunun bir metafor ve mecaz olduğunu söylemiştir. Kadınların ve erkeklerin âdil bir sosyal sistem oluşturabileceğini buradan hareketle açıklamıştır. İkinci olarak, Hamka'nın bu konudaki diğer bir yaklaşımı kadınların eğitim haklarına dairdir. Bu bağlamda Hamka, erkeklerin ve kadınların eşit bir konumda bilgi edinme fırsatına sahip olduklarını açıklamaya çalışmıştır. Hamka'ya göre, erkekler ve kadınlar eğitimde eşit potansiyel ve sorumluluklarla donatılmışlardır. Bu araçlar ruhun (kalb), beden (cism) ve aklın potansiyelidir. İslâmî eğitimin üç ana yöntemi hikmet (bilgelik), eğitim ve mücadeledir. Üçü, insan varoluşunu desteklemek için birbiriyle ilişkili birimlerdir. Bu imkân, hem erkek hem de kadın her insana aittir ve eğitim süreci boyunca kazanmaya çalışılmalı ve geliştirilmelidir. Hamka'ya göre ruh, zihin ve bedenin gelişimini etkileyen baskın faktör toplumsal ortamdır. Üçüncü olarak, konuyla alakalı Hamka'nın üzerinde durduğu son konu ise kadınların kariyeri meselesidir. Hamka, İslam'ın erkekleri ve kadınları aynı ve eşit konumda konumlandığını belirtmiştir. Bu bağlamda sadece erkeklerin kadınları yönetemeyeceğini, bilakis ev meseleleri gibi bazı konularda erkekleri kadınların yöneteceğini söylemiştir. Tüm bunlardan hareketle, Hamka'nın tefsirinde modern çağdaki Endonezya halkının sosyal ve kültürel bağlamıyla uyumlu bir dil kullandığını söylememiz mümkündür. Bu nedenle, bu yorumlama şekli günümüzde daha bağlamsal olup, özellikle Endonezya'da modern yorumlama biçimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hamka, Tefsîru'l-Azhar, Kadın, Eşitlik, Eğitim

Abstract

This research is about contemporary exegesis in Indonesia. One of them is Hamka's Tefsîru'l-Azhar, which appeared in Indonesia at the beginning of the 20th century. This Tafsir is important when Indonesia was colonized by the Dutch and written during the post-independence period. Indonesia's social position shapes Hamka's way of thinking. The position of women in society is one of them. First, it will be focused on Hamka's thoughts on the creation of women in this study. Hamka denied that woman was created from Adam's rib and said it was a metaphor and a majaaz. He explained that men and women could create a just social system. Secondly, another approach of Hamka on this issue is about women's education rights. In this context, Hamka tried to explain that men and women have the opportunity to obtain information in an equal position. According to Hamka, men and women are endowed with equal potential and responsibility in education. These tools are the soul's potential (heart), body, and mind. The three main methods of Islamic education are wisdom (wisdom), education, and struggle. The three are interrelated units to support human existence. This opportunity belongs to every person, both male, and female, and it should be tried and developed throughout the education process. According to Hamka, the dominant factor affecting the development of the soul, mind, and body is the social environment. Thirdly, the last issue that Hamka emphasizes on the subject is the issue of women's careers. Hamka stated that Islam positions men and women in the same and equal position. In this context, he said that only men could not rule women; on the contrary, women will rule men

on home matters. Based on all these, it is possible to say that he harmonizes the Indonesian people's social and cultural context in the modern age in his interpretation of Hamka. Therefore, this interpretation mode is more contextual today and has had a significant impact on modern interpretation, especially in Indonesia.

Keywords: Hamka, Tafsir Al-Azhar, Woman, Equality, Education

Giriş¹

Kur'ân çok değerli bir kitap olup,² insanlara yol gösterici ve hidayet rehberi olarak³, her şeyi açıklayan kutsal bir kitap olarak gönderilmiştir.⁴ Çünkü Kur'ân, Müslümanların hayatlarındaki temel vahiy kaynağıdır.⁵ Kur'ân'ın amaçlarından biri, çeşitli ayetlerde eşitliği vurgulayan mesajlar getirmektir.⁶ Bu, Kur'ân'da kadınların toplumda var olan sorunlarla ilgili olarak yetiştirildiği anlamına gelir. Bununla beraber, İslam kadınları iki ayrılmaz pozisyona yerleştirir: Birincisi, Allah'ın kulları olmak, yani Allah'ın görev ve emirlerini yerine getirmede erkeklerle aynı yükümlülüklerle sahip olmaktır. İkincisi de, halife olarak erkeklerle beraber, dünyanın istikrarını, yaşamda huzuru devam ettirmede hizmet etmektir. Bütün bunlar, erkeklerin ve kadınların insanlığın gelişimini sürdürmek için zekâ ve bilgi ile donatılmış olmaları anlamına gelmektedir. Fakat tüm bu anlayışlar kabul edilebilir veya anlaşılabilir olmayabilir. Belki de sorun, sistemi şekillendiren kültürel ve sosyal faktörler ve kadınlarla erkekler arasındaki farklı "bakış açıları"dır. Ayrıca bu ayetlerin tefsir edilme şekli, müfessirin durumuna, bulunduğu devre, yaşına ve bilgi kapasitesine bağlıdır. Bu normaldir; çünkü Kur'ân bazen evrensel, bazen de özel olarak tefsir edilir. Metinsel ve bağlamsal tefsirler üretilebilir diye şimdiye kadar Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli yöntemlerle çalışıldığı ve çeşitli şekillerde öğretildiği kanıtlanmıştır.⁷

Müfessirin metinsel mi yoksa bağlamsal mı olduğunu değerlendirme hususunda referans olarak kullanılan kriterlere gelince, Abdullah Saeed tarafından ifade edilen kriterlerdir. Ona göre, metinsel bir yaklaşımdan kasıt, kesinlikle Kur'ân metnine atıfta bulunan ve metni ele alış biçiminde kelimesi kelimesine olan bir yöntem kullanılmasıdır. Ek olarak, metinsel anlayış, Kur'ân'da bulunanların evrensel olduğu varsayımına sahiptir ve ayetin iniş nedeninin daha geniş anlamını görmeden sonsuza kadar bu şekilde ele alınabilir. Bu arada, bağlamsal bir yaklaşımla kastedilen, Kur'ân'ın o an ki sosyo-tarihsel anlamına ve ondan sonra gelen tarihi olaylara atıfta bulunarak ve vurgulayarak metni

¹ Bu makale birinci yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

² el-Vâkıa 56/77-79.

³ el-Bakara 2/185.

⁴ en-Nahl 16/ 89.

⁵ Abdullah Saeed (ed.), *Approaches to the Qur'an in Contemporary Indonesia* (London: Oxford University Press, 2005), 1.

⁶ et-Tevbe 9/71, Âl-i İmrân 3/195, en-Nisâ 4/4, 24, 32, 124, en-Nahl 16/97, el-Mücâdele 58/11.

⁷ Ayatullah Sayyid Kamal Faghih Imani, *Nur al-Qur'an: An Enlightening Commentary Into The Light Of The Holy Qur'an* (Iran: Imam Ali Public Library, 1998), 16.

anlamaya yönelik bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Kur'ân'ın ortaya çıktığı, uygulandığı ve tefsir edildiği toplumun politik, sosyal, tarihi, kültürel ve ekonomik içeriğini anlamaya çalışır.⁸

Bu çalışmada, bahis konusu anlayış ve metodoloji bağlamında, Hamka'nın özellikle *Tefsîru'l-Azhar* adlı eserinde, kadınlara ilişkin düşünceleri ve yorumları inceleme konusu edilecektir. Çünkü; (1) Kültürel olarak Endonezya, kültürdeki farklılıkların, politikanın ve toplumun farklı bir tefsir yapmasına izin veren İslam'ın merkezi olan Orta Doğu'dan oldukça farklıdır. Buna ek olarak, (2) Hamka'nın sömürge dönemini ve Hollanda sömürgesinden sonraki dönemi olmak üzere iki dönemi de deneyimlemiş olması enteresandır. Bu, adı geçen tefsirin, o dönemde Endonezya'da zaten var olan tefsirlerden farklı özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. (3) Kur'ân ayetlerini anlamak için, Hamka'nın Kur'ân'ı tefsir ederken dile ait özelliklere ne ölçüde atıfta bulunduğunu ve Kur'ân'ın indirildiği toplumun da bugünkü çağdaş dönemin de sosyo-tarihsel bağlamına ne ölçüde dikkat ettiğini göz ardı etmemek gerekir. Makalede bahsedileceği gibi, İslam'da kadının pek çok hakkı vardır; ancak bu çalışmada, kadının yaratılması ve eğitimi sorunları ile toplumda kariyerleri olan kadınların sorunları ya da kadınların toplumda sosyal aktiviteleri gibi teolojik sorunları ve sosyal sorunları içerebilecek önemli temalara odaklanılacaktır. Fakat önce, Türkiye'de yeterince tanınmayan bir müfessir olması sebebiyle, kısaca Hamka'nın hayatı ve tefsirinin genel özellikleri hakkında bilgi verilerek konuya başlangıç yapılacaktır.

1. Hamka'nın Kısa Hayat Hikâyesi

Hacı Abdul Malik Karim Amrullah, "Hamka" şeklinde tanınmaktadır. 19 Şubat 1908'de Batı Sumatra, Maninjau⁹ adlı bir şehirde doğdu. Endonezya halkı bu çocuğa takma ad olarak "Hamka" ismini vermiştir. Daha sonra bu isimle meşhur olmuştur.¹⁰ Hamka, eğitimine evinde başlamıştır. Babasından İslam'ın temel kuralları olan dini bilgileri öğrenmiştir. 1916'da babası Batı Sumatra'da bir eğitim figürü iken "Diniyyah" okuluna -diğer bir deyişle-erken aşamada din eğitimine girmiştir. Zainuddin Labai el-Yunusi, Diniyah okulunu (öğleden sonra) Padang Panjang Eski Pazarı'nda kurmuş ve Hamka, babası tarafından bu okula kaydedilmiştir. Nihayetinde Hamka sabah köy okuluna, öğleden sonra da yeni kurulan Diniyyah okuluna giderek Kur'ân eğitimi almıştır. Daha

⁸ Abdullah Saeed, *Interpreting the Qur'an: Towards a Contemporary Approach* (New York: Routledge, 2006), 3.

⁹ Batı Sumatra, Endonezya'nın bir eyaletidir ve Padang'ın başkentidir. Orada yaşayan insanların çoğu Minangkabau kabilesindedir. Minangkabau halkının çoğunluğu Müslümandır. Diğer yandan Minangkabau halkı, yaşam sistemlerini yönetme konusunda güçlü yerel bilgiye sahiptirler. Murni Djamal, *Dr. H. Abdul Karim Amrullah His Influence in the Islamic Reform Movement in Minangkabau in the Early Twentieth Century* (McGill University: Institute of Islamic Studies, Yuksek Lisans Tezi, 1975), 5-6.

¹⁰ Hamka, müfessirin adının ilk harflerinin kısaltılmasından oluşmaktadır: H.A.M.K.A. (Hacı Abdul Malik Karim Amrullah). Hamka, Endonezya ya da Güneydoğu Asya tarafında ünlü bir isim olup, halkın çoğunluğu onu böyle tanımaktadır. Zulfikri, *Son Devir Müfessirlerinden Endonezyali Abdul Malik Karim Amrullah'ın Tefsir Görüşleri*, Doktora Tezi, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, 2022). 46.

sonra babasının isteği doğrultusunda Tawalib Lisesi'ne geçmiştir.¹¹ Sonra Zainuddin Labay el-Yunusi tarafından kurulan bir okul olan Diniyyah Padang Panjang'a devam etmiştir. Burada öğrenmeye olan şevkini fark eden Hamka, Malay ve Arapça dillerindeki edebi eserleri okumaya başlamıştır.¹² Özel eğitim faaliyetlerini sürdüren Hamka, Şeyh İbrahim Musa ve Şeyh Ahmad Rasyid gibi zâtlardan istifade etmiştir. Kendi kendisini yetiştiren Hamka, felsefe, edebiyat, sosyoloji, siyaset gibi çeşitli alanlarda ilim sahibi olmuştur. Bu hasletini Arapça ve dinî ilimler sahasında da ilerleten Hamka, içinde bulunduğu ortamda otorite bir konuma gelmiştir.

1924 yılında Cava adasına giden Hamka, Endonezyadaki Bagindo Sinaro gibi âlimlerden dersler almıştır. Bagus Hadikusumo'dan Beydâvî'nin tefsirini okumuştur. Ayrıca, HOS Cokroaminoto¹³ ile bir araya gelerek İslam ve sosyalizm üzerine dersler almıştır. H. Fachruddin, Syamsul Ridjal ve Jong İslamieten Bond (JIB) figürleri gibi başka İslamî figürlerle de fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu durum, onu İslamî hareketler, İslam Hukuku, Doğu Hint Adaları ve İslamî topluluklar hareketlerinin karşılaştırmasını yapabilecek seviyeye yükseltmiştir. Uzun bir süre Yogyakarta kentinde yaşayan Hamka, Pekalongan kentine gitmiştir.¹⁴ 1927 yılında Hac ibadetini yerine getirmek için Mekke-i Mükerreme'ye gitmiştir. Aynı zamanda Arapça, tefsir, hadis, inanç, felsefe, dil kitapları okuyarak bilgilerini artırmıştır. Mekke'deki âlimlerle çalışmıştır. Altı ay süreyle ders almış ve daha sonra Endonezya'ya dönmüştür. 18 Aralık 1949'da Hamka Cakarta'ya giderek Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışmıştır. Bazı üniversitelerde öğretim görevlisi olarak ders veren Hamka, son olarak "Perguruan Tinggi İslam Cakarta" da rektör olarak göreve başlamış ve Universitas Moestopo Jakarta'da profesör olarak görev almıştır.¹⁵

Hamka'nın akademik kariyerini yurt dışında da sürdürmüştür. 1953 yılında Tayland'da yapılan "Kültürel Misyon" etkinliğinin bir üyesi olarak görev yapmıştır. Burma'da Buda'nın ölümünün 1954. yılı anısına ülkesini temsilen bulunmuştur. 1958'de Lahor'daki İslam toplantısına Endonezya heyeti ile katılmıştır. Sonrasında Lahor'dan Mısır'a geçmiştir. Bu vesileyle, Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nden Honoris Causa Doktorası almak için "Muhammed Abduh'un Endonezya'daki Etkisi" bağlamında bir terfi konuşması yapmıştır. 1974'te Malezya Ulusal Üniversitesi'nden de Honoris Causa unvanını almıştır. Bu vesileyle, Malezya başbakanı Tun Abdul Razak, "Hamka sadece Endonezya

¹¹ Yunan Yusuf, *Corak Pemikiran Kalam Tafsir Al-Azhar: Sebuah Telaah atas Pemikiran Hamka dalam Teologi Islam* (Jakarta: Penerbit Penamadani, 2003), 34.

¹² Shobahussurur, *Mengenang 100 tahun Haji Abdul Malik Karim Amrullah Hamka* (Jakarta: Yayasan Pesantren Islam al-Azhar, 2008), 18.

¹³ Raden Hacı Oemar Said Tjokroaminoto veya H.O.S Cokroaminoto, 16 Ağustos 1882, Doğu Java, Ponorogo'da doğdu ve 17 Aralık 1934'te 52 yaşında Yogyakarta'da öldü. Endonezya Cumhuriyeti'nin ulusal kahramanlarından biri ve Endonezya'daki ilk organizasyonun lideri. M. C. Ricklefs, *Sejarah Indonesia Modern*, çev. Dharmono Hardjowidjono (Yogyakarta: Gajah Mada University Press, 2005), 252.

¹⁴ Rusydi Hamka, *Pribadi dan Martabat Buya Prof. Dr. Hamka* (Jakarta: Pustaka Panjimas, 1983), 2.

¹⁵ Badiatul Razikin, *101 Jejak Tokoh Islam*, (Yogyakarta: e-Nusantara, 2009), 191.

halkının değil, aynı zamanda Güneydoğu Asya uluslarının gururudur” övgüsüne mazhar olmuştur.¹⁶ Hamka Başkan Sukarno’nun¹⁷ cinayetiyle ilgili soruşturma kapsamında iki yıl (1964-1966) siyasi suçlu olarak tutuklu kalmıştır. Bu esnada tefsirini tamamlamıştır. Rejim değişikliğinin ardından serbest kalan Hamka, 1975'te Endonezya Ulema Konseyi'ne ilk genel başkan olarak seçilmiştir. İki dönem kendisi başkanlık yapmıştır.¹⁸ Çeşitli dergilerde ve gazetelerde de çalışan Hamka, ömrünün sonunda tefsirini teslim ettiği Cakarta'daki Al-Ahzar camisinin baş imamı olmuştur. Hamka 24 Temmuz 1981 Cuma günü vefat etmiştir. Hamka, Endonezya'da büyük bir âlim, çok üretken bir yazar, sömürgeciliğe karşı savaştan bir kahraman, şair, tarih meraklısı, düşünür ve İslâmî eğitim uygulayıcısı olarak bilinmektedir. Endonezya toplumunda ve entelektüelleri arasında da şöhret sahibi olan Hamka, tefsiri başta olmak üzere çeşitli alanlara dair yazdığı eserleri ile Malezya, Singapur ve Tayland gibi Güneydoğu Asya ülkeleri tarafından da takip edilmektedir. Bu meyanda tefsiri Endonezya, Malezya, Singapur ve Orta Doğu ve Amerika'daki çeşitli üniversitelerde araştırılmaktadır.

2. Tefsîru'l-Azhar'ın Genel Özellikleri

İncelemeye alınan tefsirin yazılış amacı, farklı kültür ve inançlara sahip, nüfus itibariyle dünyada ilk sırada yer alan ve çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Endonezya halkının Kur'ân'ı anlamalarına yardımcı olmaktır. Hamka, 1959 yılından itibaren Al-Azhar Camii'nde düzenli olarak sabah namazlarında tefsir dersi yapmıştır.¹⁹ O, bu derslerini yakın çevresi başta olmak üzere, Endonezya halkının tamamına İslam dininin inanç esaslarını doğru öğrenmeleri için yapmıştır. Hamka'nın tefsiri Mü'minûn Sûresi ve Kehf Sûresi'nin 15. ayetinden başlamaktadır. Tefsirinin eksik oluşunun sebebi, muhtemelen vefat etmesi sebebiyle tefsirini bitirememesidir. 1964 yılının Ocak ayına kadar, onun verdiği tefsir dersleri Kur'ân'ın tümünü kapsamıyordu. Bu sebepten dolayı 1962 yılı Ocak ayından 1964 yılı Ocak ayına kadar “*Gema Islam*” dergisinde tefsirini yazmaya çalışmıştır. Ancak gene de 18. ve 19. cüzlerden yalnızca bir buçuk cüz yayımlanarak eksik kalmıştır.²⁰

Hamka'nın tefsirini yazma sebepleri muhtemelen şunlardır:

1. Kur'ân ayetlerini Endonezya veya Malezya diline (*Bahasa Melayu*) çevirme ve yorumlamasındaki amacı, Abdül Rauf ibn Ali el-Fansuri'nin 17. yüzyılda Açe'de gerçekleştirdiği çalışma gibi çalışmaları devam ettirmek ve dostlarının çeviri konusundaki çabalarını devam ettirmektir.

2. Arap edebiyatını anlayabilecek yeterliliğe sahip olmayan Endonezyalı genç bireylere İslam'ın ruhunu, inancını ve Kur'ân'ı öğretme arzusudur.

¹⁶ Setiawan, *Ensiklopedi Nasional jilid I*, (Jakarta, PT. Cipta Adi Pustaka, 1990), 77.

¹⁷ Setiawan, *Ensiklopedi Nasional jilid I*, 393.

¹⁸ Setiawan, *Ensiklopedi Nasional jilid I*, 77

¹⁹ Yunan Yusuf, *Corak Pemikiran Kalam*, 3.

²⁰ Hamka, *Tafsir Al-Azhar* (Jakarta: Gema Insani, 2015), 1/ 41-42.

3. Âlimlerin ve vâizlerin Kur'ân'ı anlamasını kolaylaştırmak ve Arap edebiyatındaki vaazların tesirini artırmaktır.

4. Müslüman Endonezya halkına bir eser bırakmak istemesidir. Bununla birlikte, dinî bir kılavuza ihtiyaç duyan Endonezya İslam toplumuna, İslam'ın ruhunu ve inancını ve Kur'ân'ın sırlarını öğretmek isteyen kişilere yardım etme maksadını hedeflemiştir.

Hamka tefsirine Kur'ân'ın Endonezyaca meâllerini de eklemiştir. Bu meâller, onun içeriğini açıklamaya başlamadan önce ayetleri kelimesi kelimesine anlamlarıyla gösterme amacı taşıdığını göstermektedir. Bu anlaşılır bir durumdur. Zira müellifin tefsirinin hedef kitlesi acem toplulukları, yani Arapça konuşmayan, Endonezya dilini konuşan ve aynı zamanda farklı sosyal ve dinî inanışlar barındıran bir toplumdur. Edebiyatta en iyi çevirinin, güzel cümlelerle aktarılmış ve metnin içeriğini tam anlamıyla yansıtabilmiş çeviri olduğu ifade edilmektedir. İşte müellif tarafından yapılan çeviri, edebi çeviri kategorisinde değerlendirilmektedir. Çünkü bu çeviri, ayetlerin bir düzen içinde kelimesi kelimesine düzenlenmesi ile oluşturulmuştur. Bu meal ve tefsir, özellikle Endonezya veya Malezya dilinde (*Bahasa Melayu*) kaleme alınmıştır.

3. Kur'ân'da Kadına Genel Bakış

İslam, hayatın tüm yönlerini düzenleyen çeşitli ayetlerde kadından, din veya insanlık tarihindeki kadın figürlerinin hak ve yükümlülükleri ve ayrıcalıklarından bahseder. Bu anlamda Kur'ân insanların din ve medeniyet konusunda eşitliğini vurgulamıştır. Aynı zamanda kişinin karakterini ve kadının zayıflığını bilerek onu korumuştur. Kadınlar için asalet ve şefkatin önemini ortaya koymuştur.²¹ Bununla birlikte, kadın ve erkek arasındaki eşitliği ifade eden delillerin Kuran'da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

1. Kadınlar ve erkekler ikisi de Allah'ın kullarıdır. (ez-Zâriyât 51/56) Allah'ın yanında en övgüye layık olanı, en dürüst olandır. (el-Hucurât 49/13) Gerçekten de, kocanın eşinden daha fazla hak sahibi olması (el-Bakara 2/228), erkeğin kadınlar üzerine koruyucu olmaları (en-Nisâ 4/34), daha fazla mirasta pay hakkı olması (en-Nisâ 4/11), daha etkili bir tanık olması (el-Bakara 2/282), bazı durumlar için çok eşliliğe izin verilmesi (en-Nisâ 4/3, 11) gibi ayrıcalıklar erkeklere tanınmıştır. Ancak bu, erkeklerin asil yaratılmış olduğunun garantisi değildir. Bu ayrıcalıklar, erkeklere kendi çabalarıyla toplumun üyeleri olmaları amacıyla tanınmaktadır.

2. Kadınlar ve erkekler yeryüzünde halife olarak yaratılmıştır. Kul olma niyetinin yanı sıra, insanlar bu dünyada halife olmayı hedefler (el-Bakara 2/30).

3. Erkekler de kadınlar da fitrî bir anlaşma üzeredirler. Doğan her çocuk, Rabbi ile yapılan antlaşmayı kabul etmiştir (el-A'râf 7/172). Ayrıca Allah, Âdem'in tüm torunlarını yüceltir ve şerefendirir. (el-İsrâ 17/70). İslam geleneğine göre, kadınlar

²¹ Vehbe ez-Zühaylî, *El-Kuranül Kerim Bünyetühüt Teşriyye ve Hasaisühül Hadariyye* (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1993), 140-148.

erkeklerden aşağı sayılmaz. Ancak yetişkin kadınlar ve insanlar, aralarında Allah için çeşitli anlaşmalar, yeminler yapabilirler.

4. Âdem ve Havva bu evrensel sahnede beraberlerdir (yasak meyveyi yeme ve cennetten dünyaya düşüş kıssası). Bu açıkça Kur'ân'da belirtilmiştir. a). Erkek ve dişi (Âdem-Havva), cennette yaratılmışlar ve cennetin rahatlığından yararlanmışlardır (el-Bakara 2/35). b). Erkek ve dişi (Âdem-Havva), şeytan tarafından baştan çıkarılmıştır (el-A'râf 7/20). c). Erkek ve dişi (Âdem-Havva), yasak meyveyi yemiş ve yeryüzüne düşmenin sonuçlarını yaşamışlardır (el-A'râf 7/22). d). Erkek ve kadın (Âdem-Havva), Yüce Allah'tan af dilemiş ve O'nun tarafından affedilmişlerdir (el-A'râf 7/23). e). Yeryüzüne düştükten sonra, erkekler ve kadınlar (Âdem-Havva), çocuklar meydana getirmişlerdir. Bu onlar için gerekli ve tamamlayıcı bir hâdisedir (el-Bakara 2/187).

5. Erkekler ve kadınlar başarı potansiyeline sahiptir. Her birinin başarıya ulaşma yeteneği ve aklı vardır (Âl-i İmrân Sûresi 3/195, en-Nisâ 4/124, en-Nahl 16/97, el-Mü'min 40/40).²²

Bu görüşe göre, kadınlar erkeklerle aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olsalar bile, kabiliyetlerinin ötesinde her şeyi yapabilecekleri anlamına gelmez. Erkeklerin ve kadınların farklı yetenekleri vardır, dolayısıyla yaptıkları görevler farklı olabilir. Yani kadınlar ve erkekler arasında, her zaman birbirini destekleyen ve birbirini tamamlayan bölünmüş görevler vardır.²³

4. Hamka'nın Kadın Hakkında Birkaç Yorumu

4.1. Kadının Yaratılışı Meselesi

Kadınların yaratılışı meselesi önemli bir tartışma konusudur. Erkeğin kaburgasından kadının yaratılması güçlü bir inanıştır. Buna dayanak en-Nisâ Suresi birinci ayettir. Bu ayeti anlama ve tefsir etmede iki grup müfessir vardır. Taberî (ö 310/923)²⁴, Beğavî (ö 516/1122)²⁵, Zemaşerî (ö 538/1144)²⁶, Kurtubî (ö 671/1273)²⁷, Beyzâvî (ö 685/1286)²⁸, Hâzin (ö 741/1341)²⁹, İbn Kesîr (ö 774/1373)³⁰ gibi bazı klasik müfessirler, nefis-i vahideyi Âdem ile

²² Nasaruddin Umar, *Argumen Kesetaraan Gender, Perspektif al-Qur'ân* (Jakarta: Paramadina, 2001), 247-268.

²³ Hamka, *Kedudukan Perempuan Dalam Islam* (Jakarta: Gema insani, 2015), 15.

²⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâr Hicr, 2001), 339-342.

²⁵ Hüseyin b. Mes'ud el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, nşr. Nuhammed 'Abdullah Nemr vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 4/200.

²⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki şavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, nşr. Halil Me'mûn Şihâ (Riyad: Mektebetü Ubeykân, 1998), 2/5.

²⁷ Ebû Abdullah el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Rizvan el-Kusavî - Mahir Hubeyşi (Beyrut: Muasese Risale, 2006), 6/6.

²⁸ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk., tlk., thr. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk, Muhammed Ahmed el-Atraş, (Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 2000). 1/329.

²⁹ Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin, (Beyrut: Daru'l-Kütüb el-İlmiye, 2004). 1/337.

³⁰ İmâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa Said Muhammad, (Kahire: Mektebetü'l-Menâr), 3/333

tefsir etmişlerdir. Bu meyanda, Âdem'in Havva ile barış içinde ve mutlu olması için Havva'nın yaratılış amacını açıklamıştır. Rivayete göre Hz. Âdem yaratıldıktan sonra, Allah Hz. Havva'yı da yaratmıştır. Allah, Âdem'in kendini yalnız hissetmesinden dolayı onun üzerine derin bir uyku getirmiş ve kaburga kemiğinden kadını yaratmıştır. Âdem de ona en-Nisâ adını vermiştir. Yaratılan ilk kadın Havva'dır.³¹ Bu kelime İbranice olup Tevrat'ta yaşanan anlamında kullanılmıştır.³²

Ebû Hayyân (ö 745/1344)³³, Mustafa el-Merâğî (ö 1945)³⁴, Reşîd Rızâ (ö 1935)³⁵, ve Cemâleddîn el-Kâsımî (ö 1914)³⁶ gibi ikinci grup müfessirler, nefis-i vâhideden kastedilenin Âdem değil, "aynı tür, unsur veya öz" olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla onların tefsirlerine atıfta bulunarak, Havva'nın Âdem'in kaburgasından yaratılmadığı, "Havva'nın Âdem ile aynı unsurdan yaratıldığı" anlaşılmaktadır. Mesela Ebû Hayyân, nefis-i vâhide kelimesinin amacını açıklamıştır. Nisâ Suresi birinci ayette insanlara tek tür oldukları anlayışını vermektedir. Bu sebeple de insanlar birbirlerini dışlamamalı ve kibirli olmamalıdır. Allah, insanlara birlik olmayı, birbirini sevmeyi, kavga etmemeyi öğretmiştir. Bu da Kur'ân'ın, inananlarına kadınlara karşı ayrımcılık yapmamayı öğrettiğini kanıtlamaktadır.³⁷ Diğer bir isim olan Kâsımî, aynı türden yaratılan insanların yaratılışını açıklamamış, bu durumun karşılıklı sevgi ve birlik duygusu doğuracağını sözlerine eklemiştir. Bu bağlamda cinsiyet eşitliğinin birliği doğuran bir faktör olduğunu vurgulamıştır.³⁸

Abduh'un tefsiri çağdaş dönemde kadının konumu üzerinde daha çok durmaktadır. Abduh'a göre, Havva'nın Âdem'in kaburgalarından yaratılması, İslam inancına Tevrat'tan girmiş bir bilgidir.³⁹ Abduh'a göre, bu ayetten, nefis-i vâhide kelimesinin manasının Âdem değil, aynı tip olduğu anlaşılmaktadır. Dahası, insanlara akraba olduklarını, tek soydan geldiklerini ve tek hedefe döneceklerini hatırlatmak amacıyla indirilmiştir.⁴⁰ Müfessirler arasındaki fikir ayrılığı, her müfessirin kullandığı farklı yöntem ve yaklaşımlardan

³¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 6/341.

³² Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001), 32.

³³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Hayyan el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît fi't-Tefsîr*, thk. 'Edil Ahmed el-Marsud (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993). 3/162

³⁴ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1946). 4/176

³⁵ Muhammed Abduh, Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1954). 4/323

³⁶ Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl* (b.y: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957). 4/1094-1095

³⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 161-62.

³⁸ Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, 4/1095.

³⁹ Etin Anwar, Yaratılış II: 18-24'nin etkisini şöyle açıklıyor; (1) Kadın, erkeğin yaratılmasından sonra yaratıldı ve ikinci varlık oldu. (2) Kadın, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldı ve o, ikinci yaratılış oldu. (3) Kadına erkek tarafından bir isim verildi ve o sadece bir tamamlayıcıydı. (4) Kadınlar yalnızca erkeklerle hizmet etmek için yaratıldı. Etin Anwar, *Gender and Self in Islam* (New York: Routledge, 2006), 56.

⁴⁰ Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Beirut: Dâru'l-Fikr, y.y), 4/330.

kaynaklanmaktadır. Bunu bağlamsal olarak daha iyi anlayanlar var ve ayrıca önceki âlimlerden hadislerin yorumlanması ve anlaşılması hakkında bilgi alanlar da vardır.

Hamka, bu ayetin Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını açıklamadığını, ancak bazı müfessirlerin Hz. Âdem'in kaburgasından Havva'nın yaratılmasını bu ayet ile irtibatlandırdıklarını belirtmiştir.⁴¹ Buna göre, ayetin tefsirinde "kaburga" yorumunun doğru olmadığını, bilakis ayetteki nefis-i vâhîde ifadesiyle, insan yaratılışının kökeninin tek olduğuna vurgu yapıldığını söylemiştir. Bunun da insanların aynı özelliklere sahip olduğu ve aynı zihne sahip olduğu vurgusuyla, kendilerinin iyi şeyler ve koşullar istedikleri gibi kötü şeylerden uzak durma isteğine de sahip olduğunu vurgulamıştır. Bu durum, insanların aynı temel özelliklere sahip olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her insan iyiyi ve güzeli isterken kötüyü istemez. Bu nedenle, başka insanlarda kendimizi görmeliyiz. Bir kadın ya da erkek evlenip yuva kurar. Sonra da bu evlilikten nesil devam eder. Bir sonraki ayette de "İkisinden birçok erkek ve kadın üretilen Rabbimize itaatsizlikten sakının" buyrulmuştur. Bu ayette insanlığın çoğalması ve yeryüzüne yayılması ifade edilmektedir. Bu demektir ki insanlar tek bir soydan gelmektedir. Hamka'ya göre ayet, açıkça "kaburga kemiğinden yaratılmış" bir kadından ziyade, daha çok insani bir toplumun temelini açıklamaktadır. İlk temel, Allah'a inanmak ve O'na sadık kalmaktır. Bu sure, aynı zamanda öksüzlere bakma, çok eşlilik, çeyiz, evlilik, boşanma, ev halkı, hatta savaş ve barış meselelerini açıklayan bir suredir. Tüm bunlar ilk ayete, yani Allah'a karşı müttaki olmaya insanları çağırma dayanmaktadır.

Hamka, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını ifade eden hadisin sahih olduğunu ifade etmekte; ancak buradaki anlamın mecâzî olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla hadiste geçen kaburga kemiği mecâzî olarak anlaşılmalıdır. Bu ifadenin, kocaların kadınların doğasını, karakterini, davranışlarını anlamaları gerektiği ve eşlerine iyi rehberlik etmeleri, hoş davranmaları ve iyi bir eğitim vermeleri anlamına geldiğini söylemiştir. Dolayısıyla Hamka, Havva'nın yaratılmasının kaburgalardan, ayrıca çiftin ya da kocasının kaburgalarından geldiği görüşünü kesin olarak reddetmektedir. "Âdem uyandığında yanında Allah'ın kendisinin kaburgasından yarattığı oturan bir kadın vardı" gibi bir hadis olsa bile, hadis-i şerifte Havva'nın Âdem'in kaburgasından yaratıldığından ziyade sadece "kaburga kemiğinden" yaratılmaya dikkat çekilmiştir. Hamka'ya göre bu anlatı, Peygamberimiz'in değil, Abdullah b. Mes'ud ve Abdullah b. Abbas'ın sözleridir. Çünkü bu bilgi, Medine'deki Yahudi halkından gelen bir rivayettir.⁴² Bu bağlamda Hz. Havva'nın özünde Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılması

⁴¹ Hamka, *Membahas Soal-Soal Islam* (Jakarta: Pustaka Panjimas, 1983), 193.

⁴² Hamka, *Tafsir Al-Azhar*, 1/140.

hâdisesini iddia edenlerin Yahudiler olduğunu ifade etmiş, bu görüşün temelini Tevrat'a dayandığını söylemiştir.⁴³

Yukarıda bahsedildiği gibi Hamka, bu konuda katı değildir. Bize göre bunun nedeni, Hamka'nın bu konunun müfessirler arasında tartışmalı olduğunu fark etmesi ve bu yüzden ne kabul ne de ret yönünde bir görüş belirtmeden tarafsız kalmasıdır. Ayrıca kendisine göre, Havva'nın Hz. Âdem'in kaburgalarından yaratılışı ile ilgili hadislerin gerçek anlamıyla değil, mecâzî olarak yorumlanmaları gerektiği yorumu da önemlidir. Bu bağlamda hadislerde kadınların genel tabiatları eğri bir kaburgaya benzetilmektedir. Dolayısıyla erkekler, kendileriyle aynı olmayan özellik, karakter ve eğilimlere sahip olan kadınlarla ilişkilerinde şuurulu davranmalıdır. Aksi takdirde kadınlara karşı fitrî olmayan kaba ve sert bir tutum içine girilmiş olacaktır. Nitekim erkekler, kadınların kendi cinslerine özgü karakterlerini değiştirmeye çalışırlarsa, bunda muvaffak olamaz ve istenmeyen durumların yaşanmasına sebebiyet verirler.

4.2. Kadınların Eğitim Hakkı Sorunu

Hamka'ya göre İslâmî eğitimin amacı, milli ilerleme ve ahlaka sahip bir kişinin oluşmasıdır.⁴⁴ Öyleyse eğitim ve öğretim vesiledir; milletin büyüklüğüne ve ilerlemesine ulaşmak için her ikisi de dengelenmelidir. İkisi de işe yaramazsa, düşümsellik ve maneviyat arasında bir uçurum meydana gelecektir. Dengeli olmayan sistemde zeki insanlar yetiştirilebilir; fakat karakterleri kötü olduğunda toplum üzerinde olumsuz etkileri olacaktır.⁴⁵ Bu nedenle eğitimin amacı hem toplumun çıkarlarını hem de beraber yaşarken nezaket kurallarını koruyan üretken insan ahlakı oluşturmaktır. Bu da medeni bir toplumun temelidir.⁴⁶

Bu bağlamda Hamka, Nisâ Suresinin birinci ayetinin tefsirinde kadın ve erkeğin eşit konumda bilgi edinme fırsatına sahip olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bu meyanda Kur'ân'ın kadının yaratılışındaki teolojik mesele, toplumun sosyal yapısı içinde kadının konumunu etkilemektedir. Bu teolojik meselede eğitim konusu da vardır. İslam, eğitimde kadınlara ve erkeklere eşit derecede saygı duymakta olup, ilme büyük önem verdiğini ve fırsat eşitliği sunduğunu ortaya koymuştur.⁴⁷

Ayrıca, ona göre, eğitim alanında kadın ve erkeklere eşit potansiyel ve sorumluluk verilmektedir. Allah, ihtişamıyla insanlara çeşitli ilimleri öğretmekte, bu konuda erkek ile kadın arasında bir fırsat eşitliği ortaya koymaktadır. İlk vahyedilen Kur'an ayetleri (Alak 1-5) da erkeklere ve kadınlara biyolojik kökenlerin eşitliğini hatırlatmaktadır. Hamka'ya

⁴³ Hamka, *Tafsir Al-Azhar*, 2/45.

⁴⁴ Hamka, *Lembaga Hidup* (Jakarta: Pustaka Panjimas, 1997), 11/ 257.

⁴⁵ Hamka, *Lembaga Hidup*, 11/257.

⁴⁶ Hamka, *Lembaga Hidup*, 11/258.

⁴⁷ Bkz: Mücadele 58/11. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Mazharuddin Siddiki, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat-Göksel Korkmaz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 219.

göre bu ayetler, bir kan pıhtısından gelen, ancak daha sonra Allah tarafından eğitim yoluyla yüceltilen erkek ve kadına asıl kökenini hatırlatmaktadır.

İslâmî öğretilerde kadın ile erkek arasında eğitim konusunda bir ayrım yoktur. İkisi de yaratılışına göre çalışmak, potansiyellerini geliştirmek zorundadır. Hamka, tefsirinde “içgüdü” kelimesiyle insan potansiyelinden bahsetmektedir. Eğitim bağlamında insan fıtratını, halifelüğün yeryüzündeki işlevinin uygulanmasını destekleyen bir araç olarak, insanları bir dizi faaliyette bulunmaya teşvik eden temel potansiyel veya yetenek olarak tanımlanmaktadır. Bu araçlar, ruhun, beden ve aklın potansiyelidir.⁴⁸ Bu üçü, insan varoluşunu desteklemek için birbiriyle ilişkili birimlerdir. Bu imkân, erkek ve kadın her insana aittir. Kişi eğitim hayatı boyunca kazanmaya çalışmalı ve kendisini geliştirmelidir. Hamka'ya göre ruh, zihin ve bedenin gelişimini etkileyen baskın faktör toplumsal ortamdır.⁴⁹ Bu, onun görüşüne göre, hem erkek hem de kadın olmak üzere insan ruhunun gelişimini en çok etkileyen ana faktörün eğitim olduğunu göstermektedir.

İslâmî eğitim yöntemine ilişkin, Nahl Suresi 16. ayete atıfta bulunan Hamka, kendisine göre referans olarak kullanılacak ve çağlar boyunca her zaman geçerli olan üç ana eğitim yöntemini belirtmiştir. İslâmî eğitimin üç ana yöntemi hikmet, iyi eğitim, öğüt ve tartışmadır. O zaman bu yöntem hem erkek hem de kadın ilim taliplileri için geçerlidir.⁵⁰ Hamka'nın eğitimsel düşüncelerinin verilerine ve analizine dayanarak, eğitimle ilgili konularda erkekler ve kadınlar arasında haklar ve yükümlülükler noktasında muamele açısından hiçbir fark olmadığı açıktır. Erkeklerin hak ve yükümlülükleri olan her şey kadının hak ve yükümlülükleri haline gelmektedir. Erkekler tarafından yapılabilecek olan şeyler, kadınlar tarafından da yapılabilmektedir. Bu eşitliği temelinde ise erkekler ve kadınların Allah tarafından akılla donatılmış varlıklar olması gelmektedir. Bir insanı diğerinden ayıran şey ise takva ve tek olan Allah'a inançtır. Demek ki kişinin tevhide ve takvası, kendisinin Allah nezdindeki düzeyini farklılaştıran unsurlardandır. Çünkü Allah katında en şerefli olan, imanı kuvvetli olan insandır.⁵¹

Hamka'nın eğitimle ilgili olarak kadınların durumuna ilişkin görüşleri ve endişeleri, yirminci yüzyılın başlarında kadınların eğitim durumuna ilişkin endişelerinden de anlaşılabilir. Hamka'ya göre, yirminci yüzyılın başındaki reform hareketi aslında kadınların eğitime büyük ölçüde önem vermek üzere kurulmuştur. Buna rağmen kadınların eğitim noktasındaki durumu istenilen seviyeye gelmemiştir. Kadınların eğitimdeki konumları hala uygun şekilde ele alınmamaktadır. Ona göre bu durum kadınların moralini bozmasına ve acı çekmesine sebebiyet vermektedir.⁵²

⁴⁸ Hamka, *Lembaga Hidup*, 40-47.

⁴⁹ Hamka, *Lembaga Hidup*, 859.

⁵⁰ Hamka, *Tafsir Al-Azhar*, 5/235-236.

⁵¹ Hamka, *Pelajaran Agama Islam*, 6th printed edition (Jakarta: Bulan Bintang, 1978), 41.

⁵² Hamka, *Lembaga Hidup*, 175.

Hamka'nın eğitici ayetleri tefsir etmesi, sosyo-kültürel ve sosyal bağlamla zamanına ve zamanının bilimine uyumlu hale getirmeye çalıştığını göstermektedir. Ona göre Kur'ân'ın tefsiri üç kısma ayrılabilir: Hz. Peygamber'in sünnetine atıfta bulunması gereken helal ve haram kanunlarıyla ilgili ayetlerin tefsiri, tabîî olayların sırrına ilişkin ayetlerin tefsir edilmesi ve geçmişteki kıssalarla ilgili ayetlerin tefsir edilmesi şeklindedir. Bu durumda, tabîî olayların sırrı ile ilgili ayetler kategorisine eğitici ayetler dâhil edilmiştir ki, ona göre bu ayetleri tefsir edebilmek için, müfessirin bilimin gelişimini izlemesi gerekmektedir. Bu eğitimin nihai amacı ile ilgili olarak Hamka, daha sonra Zâriyât Suresi 56. ayeti tefsir ederek Allah'ın sözlerini açıklamıştır. Ayeti tefsir ederken Hamka, bu ayetin İslâmî eğitimin amacı ile çok alakalı olduğunu savunmuştur. İnsanın yaradılışının asıl amacı Allah'a hizmet etmek ve ibadet etmek olduğunu, ibadetin ise "Allah'ın kulu olduğunu kabul etmek, iradesine isteyerek veya mecburi olarak teslim olmak" şeklinde açıklamıştır.⁵³

4.3. İslam'da Kadının Sosyal Hareketleri: Kariyer

Eğitimden sonra toplumdaki kadınlar için önemli bir mesele de kariyer sorunudur. Kadınların meslek sahibi olmalarına sınır koyan ayetlerden biri de Nisâ Suresi 34. ayettir. Genelde sorun, o ayetteki "kavvâm" kelimesinden kaynaklanmaktadır. "Kavvâm" kelimesi etimolojik açıdan; "kâme bi" bir şeyi üstlendiğinde onu yerine getirip korumaktır.⁵⁴ Klasik dönem müfessirlerinin çoğu "kavvâm" kelimesini sorumlu olan kimse, lider, yönetici, koruyucu olarak tanımlamışlardır.⁵⁵ Ek olarak, modern müfessirlerin bakış açısına göre, bu ayetin çeşitli tefsirlerinin, daha geniş sosyal, tarihsel ve açıklayıcı teolojik arka planının anlaşılması gerekmektedir.⁵⁶ Bu kelime, "erkekler kadınları koruyup gözetirler"⁵⁷ anlamında, "işî tam anlamıyla yapan, kadınlarla ilgili işleri hakkıyla yerine getiren, onu korumada itina gösteren" anlamına gelmektedir. Abduh, erkeklerin kadına yönelik liderliğinin erkeklerin sahip olduğu hediyein bir parçası olduğunu söylemektedir. Yine de Allah, erkeklerin ve kadınların birbirlerine bahşedilenleri kıskanmasını yasaklamıştır. Bu nedenle, erkeklere kadınlar üzerinde verilen haklar, kadınların ikinci sınıf olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durum, iki cins arasındaki iş birliğini ifade etmektedir. Ayrıca erkeklerin liderlikteki üstünlüğü, kocanın karısına bakma yükümlülüğü anlamına da gelmektedir.⁵⁸ Bunun dışında bu ayet, erkeklerin toplumdaki işlevsel üstünlüğünü ve dindarlığını göstererek kadın ve erkek arasında fiziksel farklılıklar meydana

⁵³ Hamka, *Tafsir Al-Azhar*, 9/25-27.

⁵⁴ Eyyub b. Musa Ebu'l-Beka', *Mu'cemun fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, thk. Adnan Derviş, Muhammed Mısri (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993), 731.

⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 2, 62. er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 10, 91. Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Kahire: Şirkeh Mektebe Matbaa, 1946), 5/27.

⁵⁶ Asma Barlas, *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an* (Austin: University of Texas Press, 2002), 14.

⁵⁷ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1/143.

⁵⁸ Reşid Rıza, *Nidâ' li'l-Cinsi'l-Latîf fi Hukûki'n-Nisâ' fi'l-İslâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984), 45-46.

getirmemektedir.⁵⁹ Bu, zamanın gelişmesi ve halk bilimi nedeniyle de değişebileceği anlamına gelmektedir. Ayetin tefsirindeki bu fark, ilk başta Kur'an'ı metin olarak yorumlamaktan, topluluk koşullarını hesaba katmamaktan kaynaklanmaktadır. Bu farkın ikinci sebebi ise, İsrâiliyât hikâyeleri gibi tefsiri destekleyen gelenekleri anlamada seçici olmamaktır. Üçüncüsü ise, konuyla ilgili görüş ve yaklaşımların çoğunun, büyük ihtimalle erkek müfessirlerden gelmesidir.⁶⁰

Müellife göre ayet, erkeklerin kadınlara üstünlüğünü açıkladığı gibi, erkekler ve kadınlar için eşit haklar ve yükümlülükler de barındırmaktadır.⁶¹ Müfessir, erkeklerin kadınlar üzerinde lider durumunda olmalarının İslâmî bir gelenek haline geldiğini söylemiştir. Eğer durum bir kadının lider veya hükümdar olmasını gerektiriyorsa ve kadın bir yönetici olarak rolünü yerine getirebiliyorsa, kadın lider atamanın caiz olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Hamka, kadının liderliğinin gerekli olduğu yerler olduğunu vurgulamıştır. Ancak bir yandan da bu liderlik modelinin toplumda yarattığı kadına yönelik adaletsizliği ve olumsuz etkileri eleştirmiştir. Bu nedenle, kadınlara karşı erkek liderliğinin kadına haksızlığa neden olan bir faktör olmaması gerektiğini düşünmektedir. Evdeki erkeklerin liderliği, kadının hakları çerçevesinde olması gerektiğini vurgulamıştır.

Öbür taraftan kadınları konu alan ayetlerde, kadınların ikinci sırada bırakıldığının ifade edilmediğini söylemiştir. Kadınlar, tıpkı erkekler gibi sosyal olarak aktif olma seçeneğine ve potansiyeline sahiptir. Hamka, İslam'ın erkekleri ve kadınları eşit konumda tuttuğunu belirtmiştir. Sadece erkekler kadınlara liderlik etmek zorunda değil, aynı zamanda kadınlar da ev işleri gibi belirli konularda erkeklere liderlik edebileceğini ifade etmektedir.⁶² Bu da Kur'an'daki çıkarıma dayanmaktadır.⁶³ Dolayısıyla hem kadın hem de erkek Allah'a ibadetlerini ve sosyal yaşamlarını geliştirme potansiyeline sahiptir.

Kadın hakları hakkında hiç bitmeyen tartışma, bir kadının toplumda lider olması meselesidir. Bu konuda birçok görüş vardır. Bazıları, Tevbe Suresi 71. ayetinde “*Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir*” şeklinde belirtildiği üzere kadının İslam şeriatına uyması şartıyla lider olabilme yeteneğine sahip olmasının bir sorun olmadığını söylemiştir. Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî'nin (ö. 1998) tefsirinde “evliya” kelimesi “toplumda inananlar birbirlerine yardım etmeli ve birbirlerine öğüt vermelidir. Böylece inançları mükemmel olur” şeklinde açıklanmıştır. Bu işbirliği, yardım ve kontrolü

⁵⁹ Asghar Ali Engineer, *The Rights of Women in Islam* (London: C. Hurst, 1992), 46-47.

⁶⁰ Amina Wadud, *Qur'an and Women: Re-reading the Sacred Text from a Woman's Perspective*, çev. Abdullah Ali (Jakarta: Serambi Ilmu Semesta, 2006), 2; a.mlf., *Qur'an and Woman* (New York: Oxford University Press, 1999), 5.

⁶¹ en-Nisâ 4/34

⁶² Hamka, *Kedudukan Perempuan*, 8.

⁶³ en-Nisâ 4/124, 19.

içermektedir. Bu arada, "hikmetli olanı yapmak ve kötü önlemek" ifadesi müminler kötü şeyler yaptığında diğer müminler onları engeller demek olup müminler iyilik yapmadıklarında diğer müminler onlara hatırlatır demektir. Son olarak, her mümin iyiyi emreder ve kötülük yapmayı yasaklar. Bu durum erkek ve kadının birbirlerine hatırlatmaları gerektiğini, pozisyonlarının yönetici ya da yönetilen konumunda olmasının fark yaratmayacağını ortaya koymuştur.⁶⁴

Hamka'ya göre bahsi geçen son ayet incelendiğinde kadının konumunun yüceliği ve asilliği dikkat çekmektedir. Kendileri erkeklerle aynı görevi, yükümlülükleri paylaştıklarından, İslam'a göre birbirleri ile eşit bir konumdadırlar.⁶⁵ Ayrıca mümin erkekler ve mümin kadınlar, doğruyu emretmede ve yanlış yasaklamada aynı görevlere sahiptirler. İbadet, zekât ve namaz açısından da erkek ve kadın için durum eşittir. Bunların haricinde Hamka, İslam'da kadınların devlet içinde öneminden bahsederek, kadınlar iyiyse ülkenin iyi olacağına; kadınlar yozlaşır ise devletin de yozlaşacağına dikkat çekmektedir. Çünkü kadınlar kendi aralarında lider olduklarından, sadece erkekler değil, kadınların da inandıklarını koruyabilecek seviyede olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla her iki cinsin de kendi alanlarında eşit durumda olduklarını belirtmiştir.⁶⁶

Hamka, güvenli ve huzurlu bir evin sağlam ve güçlü bir erkek ile zarif ve zeki bir kadının birleşimi ile oluşacağını söylemektedir. Erkekler evin getirileri ile uğraşırken, kadınların iç düzenleyici olduklarını hatırlatmaktadır. Ayrıca evin okyanusta seyreden bir gemi gibi olduğu söyleyerek, dalgaların geminin arkasına çarpmaya devam ettiği, iplerin gerildiği, yelkenlerin sağa sola sallandığı bir gemi olarak evde kadının ve erkeğin konumuna dair örnek vermiştir. Bu nedenle erkek ve kadından birisi gemiyi kullanırken diğeri baş kısmında durmalıdır. Eğer ikisi de akıllı ise hedefe varana kadar ikiside güvende olacaktır. Ama ikisi de akıllı olmazsa ve gemiyi kontrol edemezlerse gemi batacak ve varış noktasına ulaşamayacaktır. Bu, erkeklerin ve kadınların birbirlerine görevler vermeleri ve birlikte çalışmalarını gerektiğini gösteren bir benzetmedir.

Kur'ân'ın pek çok ayeti, kadın ve erkek eşitliğini desteklemektedir. Örneğin Âl-i İmrân Suresi 195. ayetindeki "*Kadın olsun erkek olsun hep birbirinizdensiniz*" ifadesi, erkeğin ve kadının, sperm ve yumurtanın birleşmesinden geldiğini anlatmıştır. Her iki cinsiyet de insandır. Kökeni açısından aralarında hiçbir fark yoktur. Hamka'ya göre burası ve Bakara Suresi, 228. ayeti kadınlar için önemlidir. Tıpkı erkeklerin hakları ve yükümlülükleri olduğu gibi kadınların da hak ve yükümlülüklerine sahip olduğu ayetlerde belirtmektedir. Bu, erkeklerin ve kadınların iman ve iyilik, ibadet, nezaket ve eğitim konularında Allah'tan görev almaları anlamına gelmektedir.⁶⁷ Kadınlar toplumda veya ailede saygı görme

⁶⁴ Muhammed Mütevellî Şa'râvî, *Tefsir Şa'râvî* (Kahire: Ahbar Yaum, 1991), 9/287-289.

⁶⁵ Hamka, *Buya Hamka Berbicara Tentang Perempuan* (Depok: Gema Insani Press, 2014), 9.

⁶⁶ Hamka, *Tafsir Al-Azhar*, 4/15-16.

⁶⁷ Hamka, *Tafsir Al-Azhar*, 2/209.

hakkına, kendilerine sahip oldukları için mülkiyet haklarına sahiptirler. Yükümlülüklerinden ziyade haklarından bahsedilmesine öncelik verilmesi, bu hakların bir teyidi olduğu kadar, dikkate alınma hakkının ne kadar önemli olduğunu da göstermektedir.

Kadınların kamusal alandaki faaliyetleri Hamka'ya göre caizdir. Kadınların hakları vardır. Ev içinde veya dışında, devlet veya özel kurumlarda, dinlerini koruyabildikleri ve iş kendilerine veya ailelerine zarar vermedikçe, saygılı, kibar bir atmosferde yürütüldüğü sürece, çeşitli alanlarda bağımsız olarak veya başka insanlarla çalışabilmeleri mümkündür. Keza liderlik açısından da Hamka, erkeklerin kadınlar için lider olduğunu belirtmektedir. Ancak kadının kamusal alanda lider olması, memur olması ve kariyer yapması da yasak değildir. Ancak eve geldikten sonra kocasına karşı itaatkâr ve alçakgönüllü olması gerekmektedir. O, erkeklerin başkan, kadınların sekreter gibi olduğunu söylemiştir. Bu, bir kadının evinin ve kocasının sırlarını saklayabilmesi gerektiği anlamına gelmesi mümkündür. Bunun nedeni, hanımın aklının, Allah Teâla tarafından korunan şeyler olarak, gizli sırları korumak manasına geldiğini söylemiştir. Bu durumda erkeklerin kadınlar üzerinde hak sahibi olmalarına rağmen, erkeklerin keyfi hareket etmesine ve ve kadınlar üzerinde şiddet uygulamalarına izin verilmemesi anlamına gelmesi muhtemeldir. Her konuda erkeklere hanımlarına karşı nazik olmaları, kaba olmamaları, hanımlarını hoş tutmaları veya gerektiğinde onları uygun şekilde boşamaları emredilmiştir.

5. Değerlendirme

İslam'da kadınların asil, şerefli bir yeri vardır. Genel olarak İslam, kadın ve erkeği aynı yaratma sürecinden başlatarak kadın haklarını tanımıştır.⁶⁸ Bu dayanak, insanlar toplumda farklı yaşam kurallarını oluşturmadan önce, insanlara Allah tarafından öğretilen eşitlik ve denge kavramının varlığını göstermiştir.⁶⁹ Ayrıca kadınların aile hayatındaki hak ve yükümlülüklerine ilişkin kurallardan da bahsedilmektedir. Erkeklerde var olan akıl, fiziksel güç gibi avantajlar yenilik yaratabilmeli ve işbirliğine dayalı bir ortam oluşturmalıdır. Böylece erkeklerin kadınlara refah sağlaması, onlara bakması ve onlara liderlik etmesi gerekecektir.⁷⁰ Dahası kadın hakları kamuda da geçerlidir. Çünkü kadınlar aynı zamanda devlet ve siyaset hakkına sahip vatandaşlar olarak toplumun üyeleridir. Allah, hem erkekleri hem de kadınları, iyiliklerin bir parçası olan işlerini yapmaları için yaratmıştır. Bu salih amellerin her birinden eşit bir mükâfat verilecektir. Çünkü Allah, hiçbir kadın veya erkek kulunun iyi amellerini ziyan etmeyeceğini garanti etmektedir.⁷¹

⁶⁸ Bakara 2/228, en-Nisâ 4/ 124

⁶⁹ Saira Bano Orakzai, The rights of women in Islam: The question of 'public' and 'private' spheres for women's rights and empowerment in Muslim societies, *Journal of Human Rights in the Commonwealth* • Volume 2 Issue 1 (Spring 2014) (UK: University of London, 2014), 46.

⁷⁰ Reşid Rıza, *Nidâ' Li'l-Cinsi*, 23-25, 45

⁷¹ Al-i İmran 3/195

Kadınların ayrıcalığı Hamka tarafından da vurgulanmıştır. Nitekim Kuran'da bir surenin adı olarak kadınlardan bahsetmiştir.

Hamka'ya göre Nisâ Suresi'nin ilk ayetinin iki ana anlamı vardır. Birincisi Allah, doğanın ve insanların yaratıcısıdır. İkincisi ise Allah ile kullarının arasındaki sevgi ilişkisidir. Çünkü insanlar bu dünyaya kendi başlarına gelemezler. Allah yaratan ve sevendir. Kadın ve erkeğin arasındaki sevgiyi Allah tecelli ettirmiştir. Farklı ve ayrı olsalar da özünde birdirler. Bu Nisâ suresi, erkeklere ve kadınlara öğretilen hassasiyeti ve şefkatin yönlerini göstermektedir. Bunun dışında bu surenin özellikleri arasında kadın-erkek ilişkisi ile ilgili nezaket, siyaset, evlilik, miras, eğitim ve sosyal toplum alanlarındaki hakları açıklayan ayetler de yer almaktadır. Bunun yanısıra Kur'ân-ı Kerim de, Firavun'un karısı Asiye (et-Tahrîm Suresi), Hz. İsa'nın annesi Meryem (Meryem suresi), Belkıs (en-Neml Suresi), iman eden kadınlar (Mücâdele ve Mümtehine Sureleri), kadınların tavırları ve onların nezaketleri (el-Ahzâb Suresi) gibi konular bağlamında kadınlar yüceltilmiştir.⁷²

Hamka'nın Endonezya'daki yaşamı boyunca (1908-1981) düşünceleri, aslında o dönem Endonezya toplumunun durumunun bir yansımasıdır. O zamanlar, Endonezya'nın Hollanda sömürgesinden bağımsızlığını yeni deneyimlediği bir devredir. O dönemde Endonezya'daki kadınların sorunları, 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen İslâmî reform hareketiyle de yakından ilişkilidir. 1911'de Rohana Kudus tarafından Endonezya'da eğitim alanında Arapça okuma ve yazma, Kur'ân ve diğer becerilerin öğretildiği bir "Kadın El Sanatları" okulu kurulmuştur. 1912'de kadın gazetesi "Soenting Melayu" yayınlanmıştır. Ayrıca 1923'te kızlar için özel bir okul da kurulmuştur. Zainudin Labay El-Yunusiyyah'ın küçük erkek kardeşi olan Rahmah El-Yunusiyah özel büyük bir kütüphanesi olan "Diniyyah Puteri" i kurmuş ve Hamka çocukken sık sık bu kütüphanede çalışıp kitap okumuştur. Ayrıca 1912-1926 yılları arasında birçok kadın örgütü de kurulmuştur. Bu nedenle 1928'de büyük bir Endonezya kadın kongresi düzenlenmiştir. Günümüzde de kadınların sosyal hayattaki varlıkları ile ilgili çalışmalar tüm hızıyla devam etmektedir.⁷³

Hamka'nın o dönemde farklı ve gelişmiş yorumlayıcı düşüncelere sahip olmasının büyük bir nedene sahip olduğunu düşünülmektedir. Birincisi din faktörüdür. Yani Kur'an'dan gelen argümanlar, hadis ve diğer âlimlerin Kur'ân alanındaki görüşleri olmak üzere iki faktör görülebilir. Bunlar, Hamka'nın kadınlar için yeni anlamların, anlayışların ve yorumların inşa edebilmesi, yaratabilmesi ve eleştirebilmesi için temel dayanaklardır. İkincisi toplumun entelektüel ve sosyal faktörler sebepli olara görülebilir. Yukarıda anlatıldığı gibi Hamka'nın etrafındaki koşullar nedeniyle pek çok düşünceye ve kadın hareketlerine sahip olmaya başladı. Bunların hepsi Hamka'nın İslam'ı, özellikle de Kuran'ı düşünme ve anlama biçimini etkilemiş ve şekillendirmiştir. Ayrıca aile faktörlerinden

⁷² Hamka, *Buya Hamka Berbincang*, 4-7.

⁷³ I Wayan Badrika, *Sejarah Nasional Indonesia dan Umum* (Jakarta: Erlangga, 2002), 44.

dolayı yeni düşüncelere sahip olmaya başlamıştır. Yani evlilik-boşanma olgusu, aileden gelen çok eşlilik, birçok akrabası bunların başındadır. Öyle ki Hamka, kadınlara yeterince psikolojik destek verilmediğini ve o dönemde sosyal sistemde hafife alındığını görmüştür. Hamka'yı kadınlarla ilgili ayetleri o zamanki Endonezyalı müfessirlerden biraz farklı tefsir etmeye ikna eden bahsi geçen iki etken olmuştur. Bunun dışında Hamka'nın kadın hakkında yorumlarını adil, harikulade ve güzel kavramıyla geliştirmesi ve sürdürmesi onun arkasından gelen müfessirlere büyük katkı sağlamıştır. Çünkü Kur'ân tefsiri alanındaki Müslüman âlimler bulunduğu zamana, sosyal ortama uygun tefsir yapmakla yükümlüdürler.⁷⁴

Sonuç

Hamka'nın *Tefsîru'l-Azhar*'ı, Endonezya'nın Hollandalılardan yeni bağımsızlığını kazandığı bir dönemde yazılmıştır. Siyasi etkenler bazen sosyal ve dini koşullarla birlikte ilerleyebilirken, bazen de çatışabilmektedir. Özellikle son zamanlarda Endonezya kadınlar için güçlü bir hükümet sistemi oluşturmaya başladı. Bu durum kültürel açıdan Hamka'nın tefsirini etkilemiştir. Ayrıca Hamka'nın güçlü dini ve kültürel bağları olan bir ailede yetişmesi kendisinin tefsirinde kadın sorunlarına değinmesine yol açmıştır. Dolayısıyla *Tefsîru'l-Azhar*, kendi döneminin şartlarını yansıtan tahlile dayalı bir tefsir olmanın yanında toplumsal sorunları ele alan içtimai bir tefsirdir. Nitekim Hamka'nın yaşadığı zamanda kadın hakları meseleleri önem taşıdığından sonraki tefsirlere kaynaklık etmesi açısından yazdığı tefsirin önemli bir konumu vardır.

Kur'an'da kadın haklarıyla ilgili çeşitli ayetler vardır. Özellikle kadınların yaratılması, eğitim hakları ve sosyal faaliyetler bunlardan bazılarıdır. Kadınların erkeklerin kaburga kemiğinden yaratılışına ve gelince, hadislerde konuyla alakalı bilgilerin bulunması dolayısıyla Hamka, erkeklerin ve kadınların aynı türden yaratıldığını, kaburga ifadesinin mecâzî bir anlama sahip olduğunu ileri sürmüştür. Bu anlamda kocanın eşinin doğasını, karakterini, davranışını anlamalı ve karısına iyi yol göstermeli, iyi davranmalı ve eğitmesi gerektiğini söylemiştir. Ardından böyle bir anlayışla kadınların aile, toplum ve çeşitli konulardaki daha işlevsel ve etkili hale geleceğini söylemiştir.

Hamka, kadınların eğitim ve sosyal faaliyetleriyle ilgili olarak, hem genel hem de dini bilimlerde bilgi edinme zekâsına, yeteneğine, potansiyeline ve yükümlülüğüne sahip olduğunu söylemiştir. Çünkü ev uyumunu sağlama, çocuk yetiştirme, karı-koca ilişkileri ve hane halkını yönetme konularında kadının eğitim durumunun etkisi söz konusudur. Buradan hareketle toplumsal hayatta kadınların rolü barışın, sosyal refahın ve ülkenin korunması gibi hususlarda erkeklerin yanı sıra etkisi vardır. Buradan hareketle Hamka, erkeklerin yanında kadınlara bir vurgu daha ortaya koymuştur. Nitekim her

⁷⁴ Abdullah Saeed, *The Qur'an: An Introduction* (New York: Routledge, 2008), 209.

ikisinin de kendi avantajlarının ve dezavantajlarının olduğunu söylemiştir. Ancak her ikisinin de yaratılışının ayrı ayrı olması aralarında bir takım görev farklılıkları ve farklı sorumluları olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla birbirlerinden ayrıldıkları hususları da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Kaynakça

- Ağırman, Cemal. *Kadının Yaratılışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.
- Anwar, Etin. *Gender and Self in Islam*. New York: Routledge, 2006.
- Badrika, I Wayan. *Sejarah Nasional Indonesia dan Umum*. Jakarta: Erlangga, 2002.
- Barlas, Asma. *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an*. Austin: University of Texas Press, 2002.
- el-Beğavî, [Hüseyin b. Mes'ud](#). *Me'âlimu't-tenzîl*. nşr. Nuhammed 'Abdullah Nemr vd. Riyad: Dâru Tayyibe. 1989.
- el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. tlk., thr. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk. Muhammed Ahmed el-Atraş. Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 1-3/2000.
- Djamal, Murni. *Dr. H. Abdul Karim Amrullah His Influence in the Islamic Reform Movement in Minangkabau in the Early Twentieth Century*. Yüksek Lisans Tezi. Institute of Islamic Studies. McGill University, 1975.
- el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Hayyan. *El-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*. thk. 'Edil Ahmed elMarsud. Beyrut: Dâru'l-Kutab ilmi. 1993.
- Engineer, Asghar Ali. *The Rights of Women in Islam*, London: C. Hurst, 1992.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsîr*. cev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Hamka. *Buya Hamka Berbicara Tentang Perempuan*. Depok: Gema Insani Press, 2014.
- . *Kedudukan Perempuan Dalam Islam*. Jakarta: Gema insani, 2015.
- . *Lembaga Hidup*, c.xi. Jakarta: Pustaka Panjimas, 1997.
- . *Membahas Soal-Soal Islam*. Jakarta: Pustaka Panjimas, 1983.
- . *Tafsir Al-Azhar*. Jakarta: Gema Insani, 2015.
- . *Pelajaran Agama Islam*. 6th printed edition. Jakarta: Bulan Bintang, 1978.
- Hamka, Rusydi. *Pribadi dan Martabat Buya Prof. Dr. Hamka*. Jakarta: Pustaka Panjimas, 1983.
- Hâzin, Muhammed b. İbrahim. *Lübâbü't-Te'vîl Fî Me'âni't-Tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Daru'l-Kütüb el-İlmiye. 2004.

- İbn Kesîr, 'Imâdü'd-Dîn Ebu'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Mustafa Said Muhammad. Kahire: Mektebetü'l-Menâr. t.s.
- İmani, Ayatullah Sayyid Kamal Faghih. *Nur al-Qur'an: An Enlightening Commentary Into The Ligh Of The Holy Qur'an*. Iran: Imam Ali Public Library, 1998.
- el-Kâsımî, Cemâleddîn. *Me'hâsinü't-Te'vîl*, c.5. Beirut: Dâr İhyâ Kutub, 1957.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Rizvan er-Kusavi - Maher Hubeişi. Beyrut: Muasese Risale, 2006.
- M. C. Ricklefs. *Sejarah Indonesia Modern*. çev. Dharmono Hardjowidjono. Yogyakarta: Gajah Mada University Press, 2005.
- el-Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsiru'l-Merâğî*. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî. 1946.
- Musa, Ebu'l-Bekâ'. Eyyub b. *Mu'cemun fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*. thk. Adnan Derviş. Beyrut: Muhammed Mîsrî, 1993.
- Orakzai, Saira Bano. The rights of women in Islam: The question of 'public' and 'private' spheres for women's rights and empowerment in Muslim societies, *Journal of Human Rights in the Commonwealth*, Volume 2, Issue 1 (Spring 2014), University of London. 2014.
- er-Râzî. *Mefatihü'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Razikin, Badiatul. *101 Jejak Tokoh Islam*. Yogyakarta: e-Nusantara, 2009.
- Rıza, Reşid. *Nidâ' li'l-Cinsi'l-Laţîf fi Hukûkı'n-Nisâ' fi'l-İslâm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984.
- . *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1947.
- Saeed, Abdullah (ed.). *Approaches to the Qur'an in Contemporary Indonesia*. London: Oxford Univeristy Press, 2005.
- . *Interpreting the Qur'an: Towards a Contemporary Approach*. New York: Routledge, 2006.
- . *The Qur'an: An Introduction*. New York: Routledge, 2008.
- Setiawan, *Ensiklopedi Nasional jilid I*. Jakarta: PT. Cipta Adi Pustaka, 1990.
- Shobahussurur. *Mengenang 100 tahun Haji Abdul Malik Karim Amrullah Hamka*. Jakarta: Yayasan Pesantren Islam al-Azhar, 2008.
- Sıddiki, Mazharuddin. *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat-Göksel Korkmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- eş-Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru's-Şa'râvî*. Kahire: Ahbar Yaum, 1991.

- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâr Hicr, 2001.
- Umar, Nasaruddin. *Argumen Kesetaraan Gender, Perspektif al-Qur'ân*. Jakarta: Paramadina, 2001.
- Wadud, Amina. *Qur'an and Women: Re-reading the Sacred Text from a Woman's Perspektif*. cev. Abdullah Ali. Jakarta: Serambi Ilmu Semesta, 2006.
- Yusuf, Yunan. *Corak Pemikiran Kalam Tafsir Al-Azhar: Sebuah Telaah atas Pemikiran Hamka dalam Teologi Islam*. Jakarta: Penerbit Penamadani, 2 Basım, 2003.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, nşr. Halil Me'mûn. Riyad: Maktebe Abikan, 1998.
- ez-Zuhaylî, Vehbe. *el-Kur'ânu'l-Kerîm, Bünyetühü't-Teşrîyye ve Hasâisuhu'l-Hadâriyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1993.
- Zulfikri, *Son Devir Müfessirlerinden Endonezyali Abdul Malik Karim Amrullah'in Tefsir Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/items/b5a33e96-8751-42fc-8d11-813640f4fc6d>